

A MARXI ELIDEGENEDÉS-ELMÉLET HATÁSA ERICH FROMM MUNKÁSSÁGÁRA

MÁLOVICS JÁNOSNÉ

1. A szociológiai tényező szerepe Fromm elméletében

ERICH FROMM fő gondolatait a „Menekülés a szabadságtól” (Die Furcht von der Freiheit”) és az „Egészséges társadalom” („Der moderne Mensch”) című munkáiban fejti ki.

Műveiben Freud ösztönei, filogenetikus emlékei és veleszületett fogalmai helyébe társadalmi tényezőket állít. E két művében ugyanolyan mély gazdasági és társadalmi elemzések találhatók, mint szigorúan vett pszichológiai fejtegetések. Ehhez felhasználja a marxista történelmi materializmus és politikai gazdaságtan számos elméleti alapfogalmát. Bizonyos értelemben azt mondhatjuk róla, hogy Freud rekonstrukciójához Marxot használja fel.

FROMMNÁL a pszichológiai elválaszthatatlanság összefonódik a szociológiaival. Nyomon követi a kapitalizmus történetét középkori kezdeteitől a szabadverseny korszakán keresztül a monopolkapitalizmusig, és kifejti mindegyik szakasz pszichológiai következményeit is.

FROMM szerint Freudnak és legtöbb tanítványának igen naiv fogalma volt arról, hogy mi megy végbe a társadalomban. Azt írja, hogy fő mondanivalója néhány „alapvető freudi felfedezésen” nyugszik, azonban arra is rögtön felhívja a figyelmet, hogy Freud eltorzította felfedezéseit, amikor egyoldalúan kiemelte az ösztönöket és azok visszaszorítását a társadalom által. „Freud szemléletmódjával ellentétben, az e könyvben szereplő elemzés azon a feltevésen és véleményen nyugszik, hogy a pszichológiai alapp probléma megoldása főleg a világ és az egyén vonatkozásában nem az ösztönzés vágyak kielégülésében, illetve megghiúsulásában van.

Az emberi természet, szenvedélyeivel és szorongásaival a kultúra terméke. A szakadatlan emberi erőfeszítésnek a legjelentősebb alkotása és legfontosabb terméke maga az ember. Erről szól a világtörténelem”¹ — írja FROMM.

FROMM tehát arra a kérdésre, hogy miért más a monopolkapitalizmusban élő ember jellemszerkezete, mint a régebbi korok emberéé, az emberi történelemben keresi a választ. E kérdés megválaszolásához sajátos módon, de jelentős mértékben felhasználja K. Marx gondolatait, főleg a marxista társadalomkritika filozófiai következtetéseit.

Ugyanakkor elhatárolja magát azon elméletektől, amelyek a társadalmi folyamatokban figyelmen kívül hagyják az emberi tényezőt. „Az ember lényege, annak ellenére, hogy a történelmi fejlődés produktuma, meghatározott törvényeket és pszichikai mechanizmusokat hordoz magában. Ezek felderítése a pszichológia feladata.”²

2. Az elidegenedés kialakulása és lényege

A „Menekülés a szabadságtól” című művében FROMM először leírja a középkori társadalmat, az erre jellemző munkafeltételeket és eszközöket, az osztálytagozódást. Ezután bemutatja ezek változását, mindezt azonban az emberi szabadság változásának szempontjából.

A középkori ember nem volt szabad, de elszigetelt sem, szoros kötelékek fűzték közösségéhez („Primäre Bindungen”), tehát nem volt bizonytalan, magányos és szorongó. „Az emberi szabadság olyan mértékben csorbul — képletesen szólva — amilyen mértékben sértetlen az embert a közösséghez kötő köldökszinór. Ez a szinór, ez a kötelék azonban biztonságot nyújt neki és azt az érzést, hogy valahova tartozik.”³

Amíg fennálltak a „közvetlen, elsődleges kötelékek”, nem volt elidegenedés az ember és a dolgok, vagy az ember és a többi ember között. Az elsődleges kötelékek azokat a természetes és társadalmi kapcsolatokat jelentik, amelyek a primitív társadalomban, a prekapitalista történetben és a korai gyermekkorban találhatók.

A késői középkorban megváltozott a társadalom szerkezete, s ezen változásoknak FROMM szerint pszichológiai következményei voltak. A kapitalizmus kialakulásával, a régi társadalom pusztulásával az egyén felszabadul elsődleges kötelékei alól. Ez az ember egyedül van, kapcsolataitól elvágva, a természettől és embertársaitól elidegenedve. Az új ember szabad, független, bizonyos értelemben az egyenlőség érzésével ismerkedik, mindez azonban a valahova tartozás, a szolidaritás és a biztonság rovására történik. „A természeti korlátok átlépésével, a természettől és az embertársaitól való elidegenedés révén az ember védtelenné válik és kétségek gyötrik. Egyedül van és szabad, ugyanekkor gyenge és szorongó. Az így nyert szabadság átok; szabad minden jótól, amit a Paradicsom nyújtott neki, ez azonban nem az önrendelkezés, a személyiség önmegevalósításának a szabadsága.”⁴ (Előzőleg a Paradicsomból való kiűzetés bibliai példáját is párhuzamba állította az emberi individualizálódással.) Ez a szabadság „negatív szabadság” (Freiheit von), vagyis a kiválás a középkori társadalom organikus egységéből és primér kötelékeiből azt eredményezte, hogy az egyén egyedül áll szemben a világgal, magányos és elszigetelt, kétség és szorongás kezdi eltölteni.

Ha csak az eddigieket tekintjük, már világosan látható miként használja Marxot Freud rekonstrukciójához. Az eddigi fejtegetések minden eleme megtalálható MARXnál, igaz, hogy más összefüggésekbe ágyazva.

MARXnál a kommunizmus igazi tartalma az elidegenedés leküzdése. Ennek lényegét a prekapitalizmus — kapitalizmus — kommunizmus hármasság alapján magyarázza meg. A prekapitalista társadalmi formákra a természetadta közösségek voltak jellemzőek. A termelés alapvető bázisa közvetlenül a természetadta földrajzi — biológiai környezet, a föld. A termelés alapvetően önellátó, elsődleges és közvetlen célja a szükségletek kielégítése. A tőkés viszonyok kialakulása vezet a természetadta formák megszűnéséhez, s ezzel forradalmi fordulat megy végbe az emberiség életében. A tőkés formáció alapvető jellemzői a természetadta formák sajátosságainak tagadása. A termelés bázisa a föld helyett a gyár, azaz egy mesterséges környezet. A termelő ember különválik a termelőeszközöktől, a termelés célja az anyagi gazdagodás lesz. A tőkeviszony lehetővé teszi és megköveteli a racionalitás maximális érvényesülését. Míg azonban a természettudomány és a technika fejlődése következtében a természet az ember számára legyőzhetővé válik, a társadalomban kiszámíthatatlan és személytelen viszonyok jönnek létre. A tőkés társadalom tehát, Marx szerint, elidegenedett társadalom, az eddig ismeretlen gazdaságot létrehozó forma az elidegenedés révén jön létre, és ennek feltételei között működik. A tőkés társadalom

minden közösségtől „eloldozott” egyénére a „negatív szabadság” jellemző. S ezzel el is jutottunk FROMM központi kategóriájához, a „Freiheit von”-hoz.

Időben tovább haladva FROMM szerint a kapitalizmus további fejlődése mélyíti az ellentmondást, egyfelől a növekvő önbizalom, a természet leigázása, a szabadság, másrészt az elkülönülés és bizonytalanság között. Ez az érzés szerinte minden osztály tagjai között megtalálható.

Elemzi azt az ellentétet, ami fennáll a termelés növekvő társadalmi jellege és a termelési eszközök magántulajdona között.

Az elidegenedett emberi viszonyok elemzése során FROMM ír arról is, hogy az elidegenedés-probléma, megértéséhez különösen MARX járult hozzá, a fogyasztási javak „fetiszálásának” és a „munkától való elidegenedés” fogalmával.

Elidegenedésen FROMM az ember elidegenedését érti a munkaeszközöktől és a természetben található nyersanyagoktól, embertársaitól és önmagától. Mindezek megvásárolható használati tárgyak lettek. Az elidegenedésnek legfontosabb és legpusztítóbb példája az egyén saját magához való viszonya. Az ember önmagát is áruba bocsátja és önmagát is csupán használati tárgynak érzi.

Az emberi kvalitások értékét is a piac határozza meg. FROMM szerint ennek mélyreható pszichológiai következményei vannak. Az emberi jellem alapformái között már felsorolja a piacra-orientált karaktert. Ennek kialakulása szerinte a kapitalizmus fejlődése során történt.

„Az utóbbi években kialakult új piac a „személyiségpiac” („Persönlichkeitsmarkt”), létrejöttével vette kezdetét a piacra-orientáltság.”⁶ E körülmények között az érték azonos a csereértékkel. A sikerhez vezető úton döntő szerepet játszik a személyiség. Az elérhető eredmények nagy mértékben fügnek attól, hogy az egyén hogyan képes eladni „magát” a piacon, hogy személyiségét mennyire elfogadható formában képes kínálni. „Az ember inkább érdekelt saját, eladhatóságában, mint élete alakulásában, vagy boldogulásában.”⁶

Ebből FROMM szerint az következik, hogy ha az ember úgy érzi, hogy értéke nem saját emberi minőségétől függ, hanem az állandóan változó piaci feltételektől, önértékelése bizonytalanná kell hogy váljon, szükségessé lesz ennek állandó megerősítése. Ebből következik a siker utáni állandó törekvés, hiszen minden kudarcnak az önértékelés látja kárát. Itt arról van szó, hogy az „az vagyok, amit teszek” helyébe az „olyan vagyok, amilyennek kívántok” lép. Az ember teljes mértékben attól válik függővé, amilyennek mások látják és értékelik. Ebből viszont az is következik, hogy „ahogy az ember magát árúnak látja — ugyanúgy árúnak látja a többieket is”.⁷

Az egyén már nem önmagát adja, hanem csak azt a részt magából, amit eladni kíván. Ebből az elidegenedett emberek teljes hasonlósága következik. E gondolat-sort tovább folytatva, „Ha az én elcsökevényesedik, akkor az emberek közötti viszonyok is szükségszerűen felszínesekké lesznek”.⁸

Az ember teljesen saját magára állítódik be, állandóan a kudarctól retteg, és mindenekelőtt tetszeni vágyik. A piacra-orientáltság a gondolkodást és az érzelmeket is áthatja. „A piacra orientált személyiségnek szabadnak kell lennie, szabadnak minden egyéni vonástól.”⁹

Valamely orientáltság uralkodóvá válása messzemenően azon kultúra jellemzőitől függ, amelyben az individuum él.

Ennek ellentétéként ír a produktivitásra orientált karakterről. „A produktivitas olyan emberi tevékenység, amelynek során az ember kibontakoztatja képességeit és megvalósítja a benne rejlő lehetőségeket.”¹⁰

A produktivitas azt jelenti, hogy az ember azonos képességeivel, ez egy magatartásmód, amelyre minden ember képes, amennyiben gondolkodása és érzései nincse-

nek megnyomorítva. A produktivitás nem azonos az aktivitással, az aktivitás forrásai ugyanis irracionális szenvedélyek is lehetnek. A produktivitás FROMM szerint az egyén világhoz való viszonyulásának egy különös formája. Ez egy folyamat, amely soha le nem zárható. „Az Én fejlődése soha nem ér véget, ez az ember tragédiája. Minden ember meghal, mielőtt még teljesen megszületett volna.”¹¹

3. Az elidegenedés pszichológiai következményei

„Semmi sem elterjedtebb, mint az a felfogás, hogy mi a XX. század nyugati világnak emberei lelkileg rendkívül egészségesek vagyunk.”¹² Írja FROMM az „Egészséges társadalom” című művében. A könyvben pedig a továbbiakban igyekszik megcáfolni eme elterjedt véleményt és vázolni azt, hogy szerinte mi a megoldás.

A pszichiátria „jól bevált szokása” szerint sorra veszi a tényeket, korunk fő elentmondásait. Az utóbbi évszázadban a nyugati világ eddig ismeretlen gazdagságot teremtett meg, ugyanakkor a lakosság milliói pusztultak el a háborúban. A tegnapi ellenségei ma barátokká lettek és fordítva. Az emberiség felkészült arra, hogy bármely pillanatban megsemmisítsen mindent, amit eddig létrehozott. A fejlett országokban visszafogják a mezőgazdasági termelést a piac stabilizálása végett, a föld más részein ugyanakkor milliók halnak éhen. Az átlagos munkaidő a felére csökkent, ugyanakkor emberek tömegei nem tudnak ezzel mit kezdeni. E közismert tények ellenére a legtöbb pszichiáter és pszichológus vonakodik attól, hogy a lelki egészség, illetve ennek hiánya fogalmát, kiterjessze a társadalomra. FROMM szerint nemcsak az egyének patológiájáról beszélhetünk, az is lehet, hogy egy társadalom nem megfelelő, tehát a könyv témája a továbbiakban a szociálpatológia is.

E téma központi kérdését szintén az elidegenedés, illetve az elidegenedett emberi viszonyok adják. Szerinte a pszichiátriai kifejezések arzenáljában a legnépszerűbb kifejezés a biztonság. Korunkban megnőtt az igény a biztonság iránt és a lelki egészség lényegévé vált e fogalom. Ennek oka részben abban keresendő, hogy évtizedek óta érzi az emberiség a háború fenyegetését. Az emberek a növekvő automatizáltság és szuperkonformizmus ellenére létbizonytalanságban érzik magukat.

„Érezheti-e magát biztonságban egy érzékeny és eleven ember?”¹³ — teszi fel a kérdést FROMM.

Az emberi élet sajátos feltételei következtében semmiben sem lehetünk biztosak, kezdi a kérdés megválaszolását. Az ember élete és egészsége olyan véletlenül múlik, amik felett nincsen hatalma. Minden döntés következménye rengeteg tényezőtől függ, amelyekkel szemben az ember tehetetlen. A pszichikai feladat, amit az ember célul tűzhet ki magának, tehát nem az, hogy biztonságban érezze magát, hanem hogy a bizonytalanságot pánik és túlzott szorongás nélkül elviselje.

„A szabad ember szükségképpen bizonytalan, ...”¹⁴

Hogyan tudja az ember elviselni a létével együttjáró bizonytalanságot? A hagyományos megoldás erre a közösséghez való tartozás. A modern ember azonban FROMM szerint lényegében egyedül van. A saját lábára állították, és elvárják tőle, hogy egyedül, szilárdan álljon. Saját identitásérzését csak úgy vívhatja ki, hogy ha saját egyszerűségét és különösségét olyan fokra fejleszti, hogy valóságosan érezze, hogy „én, én vagyok”. Ezt azonban, csak saját produktív erőinek kibontakoztatásával érheti el, ami alapjául szolgál a világhoz való viszonyulásának, azaz a produktív orientáltság kell, hogy jellemezze.

Az elidegenedett ember, szerinte másképp oldja ezt meg, mégpedig a konformitás útján. Akkor érzi magát biztonságban, ha amennyire csak lehetséges, hasonló a

többi emberhez. Fő célja mások tetszésének megnyerése. Biztonságérzetét a legjobban az fenyegeti, ha különbözik környezetétől. Ebből adódik erős törekvése a korlátlan konformitásra. Az adott sémától való minden eltérés, minden kritika félelmet ébreszt benne és csökkenti biztonságérzetét. „Az ember úgy függ mások véleményétől, mint a narkómániás a drogjától, és ennek mértékében önbizalma egyre csökkent. A bűntudat érzését, amely néhány generációval ezelőtt uralta az érzelmi életet, s amelynek alapjául a bűn fogalma szolgált, most felváltotta a kisebbségi érzés, amelynek alapja a félelem, hogy az ember különbözik a többiektől.”¹⁵

A másik népszerű kifejezés, amellyel a lelki egészséget jellemzik, a boldogság. Ez alatt általában a bánat és a fájdalom hiánya értendő. Az emberi létből azonban rengeteg fájdalom és bánat következik.

Az elidegenedett ember boldogsága belső passzivitás, ami a fogyasztói magatartással függ össze. Az átlagember állandóan mindenféle élvezetre és szórakozásra törekszik, ugyanakkor legbelül igen csüggedt. Jellemző rá a belső üresség és produktív erőinek benuványa.

FROMM szerint „Az élet célja, intenzíven élni az életet, megszabadulni a gyermeki nagyzási mániától és tudomásul venni saját valódi korlátozott erőinket. ... elviselni a bizonytalanságot a legfontosabb kérdésekben, amik az élet során felmerülnek, ennek ellenére hinni gondolatainkban, érzéseinkben, amennyiben azok valóban tőlünk származnak.”¹⁶

Az elidegenedett ember nem lehet egészséges, írja Fromm. Mint tárgyat éli meg saját magát. Hiányzik belőle az önmagával való azonosság tudata. Ez a hiány egy mélyről jövő szorongó állapotot idéz elő.” Az attól való félelem, hogy a semmivel kell szembenéznie, kínzóbb, mint a pokolrajutástól való rettegés. „Ha a modern kort joggal nevezhetjük a félelem korának, akkor ezt elsősorban az ebből adódó szorongás miatt tehetjük, hogy az ember nem érzi magát azonosnak önmagával. „Amennyiben olyan vagyok, amilyennek kívánsz” én nem vagyok, állandóan félek mások ítéletétől és állandóan azon fűzodom, hogy tetsszem.”¹⁷

Az elidegenedés másik következménye a bűntudat érzése. Az emberek ezerféle dologért tesznek maguknak szemrehányást. A mai ember a korábbi generációk számára ismeretlen komfortban és kényelemben él, ugyanakkor érzi, hogy a még nagyobb komfort utáni hajszája közben élete kicsúszik kezei közül, s így állandóan bűntudatot érez az elszalasztott lehetőségek miatt.

„Az elidegenedett ember boldogtalan. Azért hajszolja az élvezeteket, hogy mélyről jövő szorongó érzéseit elnyomja. Időt akar megtakarítani, s ugyanakkor kétségbeesetten törekszik arra, hogy a megtakarított szabadidőt valahogy agyonüsse.”¹⁸

Ahhoz, hogy végérvényes választ adjon arra a kérdésre, hogy az elidegenedés kapcsolatba hozható-e a lelki betegségekkel, előbb azt elemzi, hogy az ember milyen módon kapcsolódhat a világhoz. Ezt kétféle képpen lehetséges. Egyrészt értelmileg, ez szükséges az életbenmaradáshoz. Másrészt érzelmileg, szubjektíven. „Az az ember, aki ébren is álmodik, és kizárólag saját belső világának él, képtelen objektív összefüggéseiben látni a világot, lelki beteg. Az az ember viszont, aki fényképszerűen észleli a valóságot, de ennek semmi kapcsolata saját belső világával, elidegenedett önmagától. A skizofrénia és az ember önmagától való elidegenedése kiegészíti egymást. A betegség mindkét formájánál hiányzik az emberi tapasztalatok egyik pórusa.”¹⁹

5. Az „egészséges társadalom”

Az egyetlen konstruktív megoldás FROMM szerint a szocializmus. Csak a szocializmus győzheti le az emberek és a dolgok elidegenedését, a kizsákmányolást, a váltságokat és háborúkat, valamint a negatív szabadságtól való menekülés neurotikus kényszermechanizmusait. A szocializmus racionális társadalmat és racionális pszichés alkatot állítana ezek helyébe.

Az, hogy a megoldás a szocializmusban van, FROMM szerint magától értetődik, a probléma abban rejlik, hogy hogyan található meg az egészséges társadalomhoz vezető út. Egyetért Marxszal abban, hogy az új társadalom lényege az elidegenedett emberi viszonyok megszüntetése. Szerinte is az emberrel kell kezdeni a társadalom és a történelmi fejlődés vizsgálatát, azonban a valóságos, konkrét emberből kell kiindulni nem pedig egy absztrakcióból. A konkrét embert, annak fiziológiai és pszichológiai tulajdonságait kell vizsgálni.

FROMM szerint tehát Marx tévedett, amikor az embert racionális lénynek tartotta. Nem vette figyelembe a freudi felfedezéseket, azt, hogy az ember irracionális cselekedeteit és érzelmeit kényszeres-neurotikus indítások határozzák meg és racionális gondolkodása főleg racionalizálásból áll. „Nem értékelte kellően az emberi szenvedélyek összetettségét. ... Nem ismerte fel az emberben működő irracionális erőket, melyeknél fogva az ember fél a szabadságtól, és amelyek hatalomvágyának és destruktív tendenciáinak forrásai.”²⁰

És e gondolatmenetet folytatva következik: „Nincs igaza, a munkásosztály romantikus idealizálásával sem, ez inkább a teoretikus gondolkodás eredménye, mint a munkásság valóságos tanulmányozásáé.”²¹ A munkásosztály nemcsak a láncait veszítheti el, ahogy Marx írja, hanem azokat az irracionális szükségleteit is, amelyek kialakultak, miközben láncait viselte. Tehát a termelési eszközök szocializálása után szintén egy kényszeres motivációktól vezetett osztály kerül uralomra. Azok az emberek, akik maguk erkölcsileg nem változtak meg, nem tudják a jobb társadalmat létrehozni. Az embereknek előbb ki kell gyógyulniuk egyénileg neurotikus kényszereikből, s csak utána valósulhat meg a szocializmusba való átmenet. A társadalom FROMM szerint csak úgy változtatható meg, ha megváltoztatják a benne élő egyéneket. Az ilyen értelemben neurotikus, beteg társadalom gyógykezélése tehát a társadalmat alkotó egyének gyógykezelését jelenti. A szociális változás legfőbb eszköze ennek megfelelően „a humanisztikus pszichoanalízis”. A pszichoanalitikus regenerálhatja az egyes egyéneket, s ők aztán elkezdhetik a régi társadalmon belül létrehozni az új viszonyok kis központjait. Ahogy egyre több és több egyén gyógyul ki neurózisából, úgy terjednek az új viszonyok.

Mindez nagyon emlékeztet az utópikus szocialisták által leírt megoldásokra, nem véletlen, hogy FROMM náluk keres szellemi támaszt. Ők nem a tulajdon kérdését hangsúlyozták elsősorban, hanem a munkaszervezést és az emberek közti kapcsolatokat.

FROMM tehát nemcsak Freudot rekonstruálja Marxszal, hanem ugyanakkor Freuddal reformálja Marxot. FROMM szerint az egyetlen út a megoldáshoz, hogy az egyén kigyógyítható örültségéből. E feladat elvégzéséhez azonban nincs elég pszichoanalitikus, ez szinte reménytelen.

Csaknem elkerülhetetlen a háború és a pusztulás.

FROMM tehát azáltal, hogy megmarad a pszichoanalízis fogalomrendszerében, a freudi végkövetkeztetéseket sem kerülheti el. „A bennünket fenyegető veszélyek, a háború és a robotizmus ... ámbár van még némi remény, az árnyékok hosszabbodnak, az örület hangja erősödik.”²²

Jegyzetek

1. E. FROMM: Die Frucht von der Freiheit. Steinberg V. Zürich, 1945. 20.
2. Uo. 22.
3. Uo. 32.
4. Uo. 42.
5. E. FROMM: Psychoanalyse und Ethik 84.
6. Uo. 85.
7. Uo. 88.
8. Uo. 88—89.
9. Uo. 92.
10. Uo. 100.
11. Uo. 110.
12. E. FROMM: Der moderne Mensch' Europäische Verlagsanstalt 1960. 8.
13. Uo. 176.
14. Uo. 176.
15. Uo. 177.
16. Uo. 177.
17. Uo. 183—184.
18. Uo. 185.
19. Uo. 186.
20. Uo. 233.
21. Uo. 233.
22. Uo. 318.

Felhasznált irodalom

- E. FROMM: Die Furcht von der Freiheit. Steinberg V. Zürich 1945.
E. FROMM: Der moderne Mensch. Europäische V. 1960.
E. FROMM: Psychoanalyse und Ethik. Stuttgart-Konstanz 1962.
E. FROMM: Haben oder Sein. DTV 1979.
K. MARX: Gazdasági-filozófiai kéziratok. Kossuth, 1977.
K. MARX: A politikai gazdaságtan birálatának alapvonalai. Marx-Engels Művei 46. Bp. Kossuth, 1984.

WIRKUNG DER MARXISTISCHEN ENTFREMDUNGSTHEORIE AUF DIE TÄTIGKEIT VON E. FROMM

ERZSÉBET MÁLOVICS

Die Diagnose des in der gegenwärtigen bürgerlichen Gesellschaft lebenden Menschen wird aus dem Gesichtspunkt des sich entfremdeten Individuums von Fromm eingehend aber etwas einseitig beschrieben. In seinen Untersuchungen vermischen sich soziologische und psychologische Elemente. Die Entfremdung spielt in seinen Werken eine zentrale Rolle, während deren Analyse werden die Gedanken von Marx in grossem Masse verwendet; dementsprechend wird Freud von ihm revidiert.

ВЛИЯНИЕ ТЕОРИИ ОТЧУЖДЕННОСТИ К. МАРКСА НА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Е. ФРОММА

МАЛОВИЧ ЯНОШНЭ

Е. Фромм детально, но несколько односторонне, с точки зрения отчужденного индивидуума, описывает диагноз человека в современном буржуазном обществе. В его исследовании сочетаются социологические и психологические элементы. В произведениях философа проблема отчуждения стоит на центральном месте. В ходе анализа этой проблемы Е. Фромм в большой мере использует идеи К. Маркса и на их основе пересматривает программу Фрейда.